

Розділ 3. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

Ю. О. ВОЛОШИН. ДУАЛІСТИЧНА ДОКТРИНА СПІВВІДНОШЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО Й МІЖНАРОДНОГО ПРАВА: ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ТА СУЧАСНИЙ ЗМІСТ В УМОВАХ МІЖДЕРЖАВНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Розглядається взаємодія міжнародного й внутрішньодержавного права. Особлива увага приділяється історії формування та сучасному змісту дуалістичної концепції співвідношення національного та міждержавного права. Вивчається розвиток доктрини дуалізму в умовах міждержавної інтеграції.

Ключові слова: дуалізм, національне та міжнародне право, міждержавна інтеграція, міжнародно-правове регулювання, інтернаціоналізація.

Рассматривается взаимодействие международного и внутригосударственного права. Особое внимание уделяется истории формирования и современному содержанию дуалистической концепции соотношения национального и международного права. Изучается развитие доктрины дуализма в условиях межгосударственной интеграции.

Ключевые слова: дуализм, национальное и международное право, межгосударственная интеграция, международно-правовое регулирование, интернационализация.

The article considers the interaction of international and domestic law. Particular attention is paid to the formation and content of modern dualistic concept of national and international law relations. It studies development of the dualistic doctrine in terms of the international integration.

Key words: dualism, national and international law, inter-state integration, international legal regulation of internationalization.

У вітчизняній та зарубіжній науці конституційного та міжнародного права підкреслюється перманентна тенденція розширення об'єкта міжнародного правового регулювання за рахунок звуження сфери дії конституційно-правового регулювання. А деякі науковці взагалі зазначають, що у майбутньому всі види життєдіяльності суспільства стануть предметом міжнародно-правового регулювання¹.

Проте, на нашу думку, розширення сфери міжнародно-правового регулювання, що набуває характеру сталої тенденції та виступає у якості мегатренда світового розвитку, здійснюється не за рахунок внутрішньодержавного, а завдяки, насамперед, появі та розширенню спільних об'єктів правового регулювання. Слід враховувати, що у європейській моделі конституціоналізму відразу після Другої світової війни здійснилися певні зміни, які характеризувалися розширенням предмета правового регулювання: було введено блоки суспільних, соціально-економічних відносин, зовнішньополітичної діяльності держави, її участь у загальносвітових та регіональних інтеграційних процесах, можливість трансформації державного суверенітету. В цьому процесі велику роль відіграють механізми взаємодії систем міжнародного та конституційного права².

Взаємодія міжнародного й внутрішньодержавного права виступає у якості одночасно однієї з актуальних та нагальних проблем сучасної науки консти-

---

© ВОЛОШИН Юрій Олексійович – доктор юридичних наук, професор кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права Маріупольського державного університету

туційного права. У науці ж міжнародного права, в свою чергу, велика увага надається дослідженню проблеми «дихотомії права», тобто розподілу права на національне та міжнародне³.

Між конституційним і міжнародним правом спостерігається тісна взаємодія та взаємний вплив. Один з найважливіших аспектів дослідження взаємодії міжнародного й конституційного права є аспект, пов'язаний з використанням міжнародно-правових норм у національному праві. При всій різноманітності підходів у світовій практиці держав у цьому напрямі, в міру їх розвитку й поглиблення співробітництва, об'єктивно і неминуче виникає проблема формування загальних критеріїв та стандартів у зазначеній сфері.

Процеси інтернаціоналізації здійснюються цілеспрямовано, а не стихійно. В юридичній науці цю проблему прийнято розглядати в загальному контексті співвідношення національного й міжнародного права. Форми взаємодії національного конституційного і міжнародного права безпосередньо залежать від доктрин і концепцій співвідношення внутрішньодержавних і міжнародних правових систем, що втілюються в національних правових доктринах, системах національного законодавства та юридичній практиці кожної окремо взятої держави світу⁴.

В науці міжнародного права існує дві історично сформовані теорії співвідношення національного й міжнародного права – дуалістична (плюралістична) і моністична та три найбільш поширені концепції (підходи) до співвідношення національного і міжнародного права, що сформувалися історично і продовжують розвиватися і вдосконалюватися: рівність міжнародного й національного права, примат міжнародного права й примат національного права⁵.

Розвиток двох систем міжнародного й внутрішньодержавного права з моменту їх появи відбувався ізольовано. Сама ж проблема їх співвідношення виникла набагато пізніше, й хоча перші наукові праці з цього питання були видані наприкінці XIX – на початку XX ст., передумови для її вивчення існували значно раніше.

З початком утвердження Вестфальської системи у XVII ст., розвитком вчення про державний суверенітет і співпрацю між державами проблема співвідношення міжнародного й національного правопорядків стала вперше предметом дослідження мислителів Нового часу. Зокрема, проблема, що розглядається, еволюціонувала з розвитком концепції державного суверенітету й політико-правових вчень Т. Гоббса, Б. Спінози, Д. Локка, Ж.-Ж. Руссо, Ж. Местра, Г. В. Ф. Гегеля, Г. Еллінека тощо. Усі вони обґрунтовували примат та непорушність державного суверенітету й національного правопорядку над міжнародною системою. Велике значення в стверженні першої протоконцепції примату національного права мають ідеї Великої Французької буржуазної революції, під час якої в 1792 р. на засіданні конвенту Брісот виголосив історичну фразу: «Суверенітет народів не зв'язаний договорами тиранів». Даний вислів цілком відображав ідеологічну засаду та певне законодавче оформлення намірів молодого буржуазії задля повної ліквідації зобов'язань відповідно до положень феодальних договорів. Для даного періоду кардинальна зміна щодо відношення до національного права, гасла виключності народного та державного суверенітету мали велике значення для розвитку національних правових систем, їх індивідуальності та самобутності⁶.

Тому є цілком справедливим, що, виходячи із нових концептуальних засад, А. Цорн став розглядати міжнародне право в якості «зовнішньодержавного права», норми якого, на його думку, стають юридичними лише в тій мірі, в якій вони

включені до національного права. Даної, так званої «нігілістичної концепції» – примату національного права над міжнародним – дотримувались серед західних юристів кінця XIX – початку XX ст. К. Бергбом, К. Вензель та ін.⁷

Більшу увагу проблемі співвідношення й взаємодії міжнародного й внутрішньодержавного права юридична наука почала приділяти з кінця XIX ст. Видатний російський юрист Ф.Ф. Мартенс, не надаючи переваги двом системам права, в своїй роботі «Сучасне право цивілізованих народів», зазначав, що «ті внутрішні закони, які визначають соціальний устрій, взаємні права й обов'язки суспільства й держави, вочевидь повинні впливати на право, яке забезпечує соціальні інтереси кожного народу в галузі міжнародних відносин... Сучасне позитивне міжнародне право не можна зрозуміти, не знаючи діючого державного права утворених народів». Також Ф.Ф. Мартенс бачив істинну причину частого порушення договорів не в колізії інтересів сторін, а в тому, що самі договори нерідко укладаються без знання й достатньої поваги взаємних розумних відносин і користі контрагентів. Такий стан справ вимагав негайного дослідження цієї проблеми російськими дореволюційними юристами⁸.

Професор Л.А. Камаровський у 1890 р. у своїх працях підкреслював, що міжнародне право належить до сфери права публічного, яке має своїм вихідним пунктом і центром державу, що, однак, не заважає його самостійності щодо права державного. У 1892 р. він зазначав, що «між трактатами й законами існують різноманітні й живі зв'язки... треба суворо розмежовувати дотичні сфери – державну й міжнародну: не можна схвалити ані перенесення державних принципів на ґрунт міжнародний..., ані підтримки будь-яких порядків міжнародними засобами». Л.А. Камаровський також відзначив і вплив міжнародного права на національне «...уряд своїми законами, розпорядженнями й діями надає міжнародним нормам практичну санкцію на підвладній їм території й по відношенню до власних підлеглих». Трохи пізніше, в період Першої світової війни професор А.Л. Байков досліджував питання конституційно-правового статусу міжнародних договорів, механізм їх укладання, виконання й розірвання⁹.

Відомий юрист-міжнародник, професор Новоросійського університету П.Є. Казанський також досліджував проблеми співвідношення міжнародного й національного права. На його думку, міжнародне право й норми внутрішньодержавного права мають перебувати у постійній згоді між собою, а внутрішньодержавне право не може суперечити міжнародному, якщо ж подібні суперечності можуть виявлятися в будь-чому, держава зобов'язана не тільки морально, але й юридично узгодити свої внутрішні правопорядки з прийнятими на себе зобов'язаннями¹⁰.

Юристи Російської імперії приділяли більшу увагу питанням взаємодії міжнародного й внутрішньодержавного права, ніж їхні європейські колеги. Проте можна цілком погодитися з точкою зору Р.А. Мюллерсона, що такі проблеми розглядалися не спеціально, як питання співвідношення міжнародного й національного права, а в рамках дослідження зв'язків науки міжнародного права з іншими суміжними дисциплінами. Проте ця проблема на той період не мала практичної значимості.

Проте науки державного й міжнародного права як у Росії, так і за кордоном не стояли на місці. Першою спеціальною працею в досліджуваному напрямі стала робота відомого німецького юриста Г. Тріпеля «Міжнародне та внутрішньодержавне право» (1899). Наприкінці XIX ст. з активізацією міжнародної діяльності

держав та співробітництва, на думку вчених, настала «правова рівновага» між системами національного та міжнародного права, що призвело до появи цілого напрямку в науці міжнародного права, сутність якого полягає у формуванні доктринального постулату, що національний закон і міжнародний договір є рівноправними та незалежними один від одного. Таким чином, дуалістична теорія заснована на концептуальному розмежуванні міжнародного та національного права, співіснування яких будувалося на принципах їхньої автономності. Головною тезою дуалістичної теорії була констатація чітких відмінностей в об'єктах правового регулювання, колі суб'єктів учасників правовідносин, а також джерелах права. І дійсно, її апологети слушно зазначали: міжнародне право регулює відносини між суверенними державами, а внутрішнє право діє в межах держави та регулює відносини її громадян один з одним і з органами влади. Згідно з цією концепцією жодна система не може створювати чи змінювати норми іншої системи.

Міжнародне та внутрішньодержавне право, згідно з думкою Г. Тріппеля за своєю сутністю є не тільки різними галузями права, а й різними правопорядками. Це два кола, які тільки стикаються між собою, але ніколи не перетинаються, зазначає вчений. Інший дуаліст Д. Анцилотті зазначає, що міжнародне право й внутрішньодержавне право являють собою окремі правопорядки¹¹.

Проте наведені судження не повинні кваліфікуватися, як остаточний висновок про те, що дуалісти абсолютизували незалежність правопорядків, які розглядаються, не бачили або заперечували зв'язки між ними, як це відзначається в науковій літературі. Наприклад, Д.Б. Левін стверджував, що дуалізм передбачає повну роз'єднаність двох систем, а В.Г. Буткевич зазначав, що дуалісти захопились аналізом особливостей відношень міжнародного й внутрішньодержавного права й настільки їх гіпертрофували, що не визнали за можливе співвідношення правових систем і їх елементів між собою. Як зазначається в літературі, Г. Тріппель, навпаки, у своїх працях зазначав, що для того, щоб міжнародне право мало змогу виконувати своє завдання, воно постійно повинне звертатися за допомогою до внутрішнього права. Без нього воно в багатьох випадках є безсилим¹².

Дуалістична доктрина у різних своїх варіаціях стала домінуючою на Європейському континенті. Саме вона вплинула та сприяла активному формуванню сучасної доктрини співвідношення міжнародного та внутрішньодержавного права у вітчизняній та зарубіжній науці. Класичними та методологічно наповненими для сучасної дуалістичної доктрини стали висловлювання американського юриста К. Райта, який, зокрема, зазначав, що ми повинні прийняти дуалістичну точку зору, адже міжнародні суди використовують міжнародне право, національні суди – національне право.

Зміст сучасної теорії дуалізму полягає не тільки у гіпотезі щодо наявності самостійних рівноправних систем права, а й їх взаємодії. У цьому зв'язку вдалою видається думка А.А. Рубанова, який зазначає, що кожна з правових систем покликана регулювати та врегульовувати своє власне коло відносин. Однак таке призначення не веде до замкнутості та самоізоляції. Всі правові системи взаємозв'язані. Національне право кожної країни пов'язане з правом інших країн, а також із міжнародним правом – правом всіх країн. Збільшилася й кількість наукових шкіл та напрямів дуалізму. Зокрема, у середині ХХ ст. було сформовано напрями ортодоксального та поміркованого дуалізму, найбільш яскраві представники якого (Д. Анцилотті, В. Рудольф, О. Кліммініх, Р. Кавальєрі, Б. Росс та ін.) вважали, що міжнародне право у своїй основі має принцип, якому підкорена воля

держави, при цьому міжнародне право може юридично зв'язувати внутрішньо-державні правопорядки за умов національно-правової опосередкованої обов'язкової дії міжнародно-правових норм у внутрішній сфері. Однак у зазначеному аспекті, ми поділяємо критичну думку Л.П. Ануфрієвої про те, що може допускатися участь міжнародного права у формуванні та регулюванні відносин, що стосуються предмета внутрішньодержавного права¹³.

Необхідно зазначити, що у колишньому СРСР утвердилася так звана теорія «діалектичного дуалізму». Так, Р.А. Мюллерсон зазначав, що соціалістична концепція співвідношення міжнародного та національного права лежить у площині дуалістичного підходу, бо міжнародне та внутрішньодержавне (національне) право розглядаються як окремі системи права. Він підкреслював, що одна із головних відмінностей соціалістичної доктрини від традиційного дуалізму полягає в тому, що соціалістична наука досліджує як міжнародне, так і національне право у системі їх соціальних зв'язків. Досліджуючи співвідношення міжнародного і національного права, вона виходить за межі розуміння конкретних суто юридичних аспектів їх взаємодії, досліджує останнє у широкому соціальному контексті, а метод марксистсько-ленінської діалектики дозволяє відповідати на багато конкретних питань співвідношення міжнародного та національного права¹⁴.

В якості офіційної дуалістична теорія була представлена і в юридичній науці соціалістичних країн. Зокрема, болгарський юрист П. Радойнов був прихильником «реалістичного дуалізму». Він визнавав тісний зв'язок між національним та міжнародним правом, а також можливість конфліктів між ними, припускаючи навіть параюридичне верховенство в процесі створення норм міжнародного права державами: кожна держава, яка бере участь у створенні норм міжнародного права, виходить з існування й можливостей свого національного права. Саме дуалістична теорія стала основою й для вітчизняної сучасної доктрини співвідношення національного і міжнародного права, ідеї якої були втілені у працях «класиків міжнародного права», зокрема, В.Н. Дурденевського, Б.Д. Левіна, Е.А. Коровіна, Г.І. Тункіна, Е.Т. Усенка, В.Г. Буткевича, В.Н. Міронова, А.С. Гавердовського тощо¹⁵.

Однак у період розвитку моделі «діалектичного дуалізму» сама проблема співвідношення сприймалася просто як прагматичний аспект нормотворчого процесу – процесу видання внутрішньодержавних норм на підставі норм міжнародних, з метою їх реалізації у внутрішньодержавній сфері. Однак, протягом більш як 70-річної історії існування СРСР так і не було вирішено проблему конституційного регулювання статусу міжнародних договорів. На практиці їх статус у національному праві фактично був зведений до статусу підзаконного акту, що унеможливило його правове застосування органами державної та судової влади¹⁶.

У світлі сучасного міжнародного права дуалістична концепція не працює в багатьох аспектах сучасних міжнародних відносин. Так, вона не дає адекватного пояснення правотворчій діяльності міжнародних неурядових організацій, рішення яких (наприклад, технічні стандарти ІКАО) можуть майже автоматично ставати частиною національного законодавства. Однак найбільш яскравим прикладом неадекватності дуалістичної концепції, і в цьому ми погоджуємося з О.О. Мережком, можна вважати право ЄС, яке сформувалося на базі міжнародного права і поступово набуло рис наднаціонального правопорядку, в якому немає чіткої межі між внутрішньодержавною та міжнародною сферами¹⁷.

Водночас дуалістична концепція й нині залишається впливовим доктринальним феноменом. Не можна не погодитися з думкою І.І. Лукашука про те, що нині «найбільш поширеною концепцією співвідношення міжнародного та національного права є вочевидь дуалістична, яка виходить з того, що між цими двома правовими системами не існує якогось підпорядкування, кожна діє в своїй сфері». За наявності такої позиції та постійному розширенні її прихильників доктрина дуалізму відіграватиме вагомий роль навіть у сучасних процесах глобалізації, інтернаціоналізації та міждержавної інтеграції¹⁸.

1. *Лукашук І.І.* Механізм міжнародно-правового регулювання: Учеб. посіб. – К.: Вища школа, 1980. – С. 83. 2. *Енгибарян Р.В.* Конституционное развитие в современном мире. Основные тенденции. – М.: Норма, 2007. – С. 47. 3. *Мережко О.* Проблеми теорії міжнародного публічного та приватного права. – К.: Юстиніан, 2010. – С. 109. 4. *Глобалізація і розвиток законодавства: очерки / С.А. Боголюбов, В.Г. Вишняков, Н.Г. Доронина, Н.М. Колосова и др.; Отв. ред. Ю.А. Тихомиров, А.С. Пиголкин.* – М.: Городец, 2004. – С. 82; *Конюхова І.А.* Международное и конституционное право: теория и практика взаимодействия. – М.: Формула права, 2006. – С. 12–13. 5. *Мюллерсон Р.А.* Соотношение международного и национального права. – М.: Междунар. отношения, 1982. – 136 с. 6. *Лисовський В.І.* Міжнародне право. – К., 1955. – С. 476. 7. *Zorn A.* Grundzuge des Völkerrechts. – Leipzig, 1903. 8. *Мартенс Ф.Ф.* Современное международное право цивилизованных народов (репринтное издание 1904 года); Общ. ред. Л.Н. Шестакова. – М., 1996. – Т. 1. – С. 267. 9. *Камаровский Л.А.* Основные вопросы науки международного права. – М., 1892. – С. 41. 10. *Казанський П.Е.* Введение в курс международного права. – Одесса, 1901. – С. 264. 11. *Блищенко І.П.* Международное и внутригосударственное право. – М.: Госюриздат, 1960. – С. 45. 12. *Буткевич В.Г.* Соотношение внутригосударственного и национального права. – К.: Вища шк., 1981. – С. 128. 13. *Рубанов А.А.* Вопросы теории международных межправовых отношений // Советское государство и право. – 1991. – № 10. – С. 99–100. 14. *Радойнов П.М.* Съгласуване на вътрешнодържавно и международно право. – София, 1971. – С. 166. 15. *Мюллерсон Р.А.* Цит. работа. 16. *Мартиненко П.Ф.* Насиченість державного права України міжнародним правовим порядком: конституційний аспект // Конституція і конституціоналізм: вибіркові проблеми / Відп. ред.: П. Ф. Мартиненко, В. М. Кампо. – К.: Купріянова, 2007. – С. 250. 17. *Мережко О.* Цит. праця. – С. 111. 18. *Лукашук І.І.* Международное право в судах государств. – СПб., 1993. – С. 112.